

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE-İRAN SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

KAŞTAN, Yüksel
TÜRKİYE/TURCIYA

ÖZET

Dünyada petrolün önemimin artması ve sanayileşmiş ülkelerin petrole daha fazla hâkim olabilmesi için dünyanın en zengin petrol rezervlerine sahip Orta Doğu ve Kafkaslar önem kazanmaya başlamıştır. Sanayileşmesini tamamlayan ülkeler bütün projelerini bu bölgelere doğru kaydırmıştır. Bazı ülkeler direkt olarak savaş yolu ile bölgeye sahip olmaya çalışırken bazıları da iç işlerine müdahale etmiş, siyasi karışıklıklar çıkararak kendi istedikleri yönetimleri iş başına getirmeye çalışmıştır. İşte bunlardan biri de İran olmuştur.

Atatürk Dönemi'nde İran'da iç karışıklıklar ve yönetim değişiklikleri meydana gelmiştir. Yeni yönetim Türkiye ile ilişkilere önem vererek dostane bir tavır sergilemeye çalışmıştır. Yeni dönemde Türkiye- İran arasında atılan dostluk adımları, Türk-İran sınırında meydana gelen sınır ihlalleri nedeniyle çıkan sınır meselesi, İran'ın Türkiye üzerinden ithal yapma istekleri ilgili anlaşmalar, Avrupa'da Almanya ve İtalya'nın güçlenmesi ile beraber Türkiye'nin önderliğinde yapılan Sadabad Paketi ile Türkiye-İran arasındaki ekonomik ilişkiler bu dönemin önemli konularını oluşturmuştur. Bu nedenle çalışmada Atatürk Dönemi'nde İran'ın siyasi gelişimi, İran üzerindeki emeller ve İran'a nüfuz eden dış devletler, etnik yapısı, İran'da bulunan Türklerin meseleleri, Türkiye'nin İran'la olan siyasi ve ekonomik ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, Atatürk dönemi, siyasi ve ekonomik ilişkiler, petrol, Orta Doğu, Kafkaslar.

ABSTRACT

Political and Economic Relation of Turkey-Iran During Atatürk Era

The increasing value of petroleum and the intention of industrialized states to rule the areas with petroleum such as Caucasia and the Middle-East have increased the importance of these regions with rich oil rezerves. Some industrialized countries declared war, some others interfiered the internal affairs of a particular country or region to occupy and rule for petroleum. The goal of doing this was to create internal upheaval in a country and change its administration with people who are in favor outsiders.

During the time of Atatürk there were upheavals in Iran. New administrators were friendly toward Turkey and established good relations. Some of the important

bilateral activities included the followings: Elimination of the border disputes, signing of Sadabat Pact, and increasing economic relations.

This study examines relations between Turkey and Iran during the time of Atatürk ethnic groups and Turkish minorities in Iran, and finally desires and intentions of foreign nation on Iran.

Key Words: Turkey, Iran, Atatürk, era, political and economic relation, foreign countries, petroleum, Middle-East, Caucasia

GİRİŞ

Orta Doğu ülkelerinden yabancılara ilk defa petrol imtiyazını Osmanlı İmparatorluğu ve İran vermiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar İran üzerinde İngiltere, Rusya ve Almanya nüfuz mücadelelerini sürdürmüştür. 1917 yılında ABD'nin de I. Dünya Savaşı'na girmesi sonucunda ABD Orta Doğu'da faaliyetlerini sürdüren İngiliz petrol şirketi Anglo-Persian'a karşı çıkmıştır. Böylece ABD'de Orta Doğu petroleri üzerinde emellerinin olduğunu göstererek bu bölgede hâkimiyet kurmaya başlamıştır. İngiltere Savaş Bakanı M. Hankey 1917-1918'de Dışişleri Bakanı A.Balfaur'a yazdığı mektupta "ilerdeki savaşlarda petrol, bugünkü durumdan daha çok önem kazanacaktır. Büyük miktarda petrol bulabileceğimiz yer, İran ve Mezopotamya'dır. Bu nedenle, petrol kaynağı olan bu iki yer üzerindeki kontrolümüz İngiltere'nin savaştan beklediği birinci hedef olmalıdır" demekle yaptıkları savaşların önemini açıkça ortaya koymuştur (Kocaoğlu, 1996a: 49; 1996b: 30-250).

Yirminci yüzyılda teknoloji, endüstri ve sanayinin gelişmesi sonucunda dünya ülkeleri arasında petrolün olduğu bölgelerde kıyasıya bir mücadele başlamıştır. Bu mücadeleden en fazla etkilenen ülke Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti üzerine yapılan paylaşırma projeleri nihayet I. Dünya Savaşı içerisinde ve sonrasında Mondros Ateşkes Antlaşması ile gerçekleştirilme zemini yakalamıştır. Bu zemin içerisinde I. Dünya Savaşı içerisindeki emeller gerçekleşmiş, fakat savaş sonrası emeller Anadolu'daki Millî Mücadele nedeniyle gerçekleşmemiştir. Millî Mücadele'yle kazanılan zafer sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti her şeye rağmen bölgesinde bağımsız, güçlü, komşuları ile ilişkilere önem veren bir ülke olmuştur.

A. İran'ın Siyasi Gelişimi

Avrupa devletleri ve Rusya her zaman İran'ın petrol rezervlerine göz dikmiş ve her fırsatta bu zenginliklere sahip olmanın yollarını aramıştır. İran 1907 yılında yapılan anlaşma gereği İngiltere ve Rusya arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına karşın çıkan I. Dünya Savaşı ve Rusya'da "Çarlık Devri"nin son bulması nedeniyle anlaşma olarak uygulanamamıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuzu ise daha da artmış, hatta bu iki ülke arasında 9

Ağustos 1919'da bir dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmıştır; anlaşmaya göre İngiltere İran'ın idare ve askerî teşkilatlanmasında, teknik ve mali alanlarında yardım yapacaktır. Nevar ki bu anlaşma İran Meclisi'nce milliyetçi kanadın karşı çıkması sonucunda onaylanmadığından yürürlüğe girememiştir. Fakat bir süre sonra 26 Şubat 1921 tarihinde İran Rusya ile saldırmazlık anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Rusya İran'ın toprak bütünlüğünü kabul ederken İran'a bir üçüncü ülke saldırır ve İran'ın gücü yetmezse Rusya'da İran'a asker sokabilecektir (Hopkirk, 1994: 20-80; Göger, 1967: 84; Giritli, 1978: 30-75).

İngiltere eski nüfuz bölgesine bir an önce kavuşabilmesi için İran'da milliyetçi yönetimden kurtulması gerekmiştir. Bu nedenle 1923 yılında Harbiye Bakanı Ahmet Rıza Han'ın desteklemesiyle yapılan darbe ile Şah Ahmet tahttan indirilmiş ve yerine Ahmet Rıza geçmiştir. Böylece İran'da Kaçar Türklerinin hâkimiyeti son bulmuştur. İran Meclisi 1925 yılında Ahmet Rıza Han'ı ise İran Şahı ilan etmiştir. Şah Ahmet Rıza İran'ı Batılı devlet yapmak için Atatürk gibi büyük reformlara girişmiş ve devlet yapısını bir hayli değiştirmiştir. Bu dönemde İran'ın siyasi ve ekonomik ilişkileri Rusya ve İngiltere ile daha çok yoğunlaşmıştır. İngiltere'nin İran'daki faaliyetleri Rusya ve ABD'yi rahatsız etmiştir. Bu nedenle Rusya ve ABD İngiltere'ye karşı bölgede faaliyetlerini arttırmışlardır. İran'da bu dönemde Moskova yanlısı Tudeh Partisi, Kürt Kawa teşkilatı ile Amerika yanlısı Komola Kürt Teşkilatı İngiltere'ye karşı mücadelelerini başlatmıştır. Hatta İran'da bazı aşiretlerle Kürtler birleşerek ihtilal hazırlığı içine bile girmişlerdir (**Cumhuriyet Arşivi (C.A.)**, 5/11/1922: 260.752..2; C.A.31/7/1924; 260. 752. 10; C.A.9/11/1925; 260.753..41; Armaoğlu, 1984: 197-198, 210; Oberling,1987: 651-659; Ortadoğu'nun Tarihi Gelişimi,1992: 40-90 Kocaoğlu, 1995: 86).

25-29 Ağustos 1941'de Sovyetler Birliği'nin İran'ı işgal etmesi sonucunda Rıza Han oğlu Muhammet Rıza Şah Pehlevi lehine tahttan çekilmiştir. Muhammet Şah 1942'de ülkesini Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin hizmetine açmışsa da 1943'ten sonra ABD, İngiltere ve Rusya İran'dan çekilmiştir.

B. Türkiye İran Siyasi İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun Sultan IV.Murat komutasında İran'a 1639 yılında yapmış olduğu seferin neticesinde 17.05.1639 tarihinde "Kasr-ı Şirin" Antlaşması imzalanmış ve Türkiye'nin bugünkü sınırları çizilmiştir. Geçen süre zarfında Osmanlı Devleti ile İran arasında çeşitli sınır ihtilafları olsa da çizilen sınıra her iki ülkece mutabık kalınmıştır. Bu nedenle Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan beri İran'la sınır konusunda hiçbir anlaşmazlık meydana gelmemiştir (Koçak, 1976: 35-70).

18.yüzyılın sonlarına doğru Batılı Devletler İran ve Ortadoğu'da yeraltı zenginliklerin, özellikle petrolün önemini kavrayarak İran üzerine birtakım emeller beslemeye başlamışlardır. İngiltere'nin Hindistan'a sahip olması nedeni ile Almanya İmparatoru Wilhem İran üzerinden Pakistan'daki Müslümanları

kışkırtarak Hindistan halkını isyana teşviki sayesinde İngiltere'nin hâkimiyetine son vermek istemiştir. Daha sonra bu emellerinden vazgeçmeyerek Sultan II. Abdülhamit Han'ı kullanmak istemişlerse de bu emellerinde başarılı olamamışlardır. Hatta bu nedenle "Bağdat-Münih" demiryolu hattı bile devreye girmiştir (Aklan, 1995: 19-27; Armaoğlu, 1984: 208).

TBMM Hükûmeti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra İran ile siyasi ilişkiler başlamıştır. 28.06.1921 tarihinde İran Hükûmeti Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermek istemiştir. İran daha sonra Ankara ve İstanbul dışında Trabzon'da da bir konsolosluk bulundurmaya talep etmiştir. TBMM Hükûmeti de bunun üzerine İran Hükûmeti nezdinde bir sefir veya mümessil gönderilmesi ve konsolosluk açılması için girişimlerde bulunmuştur (C. A. 28.06.1921; 3.26.20; C.A.7/1/1924: 8.44..7; Sander, 1998: 78-80).

Tahran Sefiri Muhittin Paşa'nın güven mektubunu Şah'a vermesi her iki ülke arasındaki ikili ilişkileri kuvvetlendirmiştir. İran'da gerek İran halkı, gerekse İran Hükûmeti Mustafa Kemal ve Türk Hükûmeti lehinde önemli gösteriler yapmıştır. İran'ın Türkiye'yi desteklemeye çalışması Muhittin Paşa'nın Türkiye'ye gönderdiği rapordan anlaşılmıştır (C.A. 14/3/1923; 260.752..5).

Atatürk Döneminde İran ile Türkiye arasında 22.4.1926 tarihinde Tahran'da güvenlik ve dostluk anlaşması imzalanmıştır. Böylece her iki ülke birbirleri ile siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğinin zeminini atmıştır. Bu antlaşmadan bir süre sonra İran ile Türkiye arasındaki sınır olaylarını çözebilmek için girişimler başlatılarak Bakü'ye iki general ve bir subay gönderilmiş, ayrıca bu meselenin çözümü için Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüşdü Aras ve Tahran Elçisi Memduh Şevket Esenal'a yetki verilmiştir. Şah Ahmet Pehlevi de Türkiye'yle dostane ilişkilere girişmiş ve Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Şah Ahmet Pehlevi kendisine Atatürk'ü örnek alarak O'nun reformları doğrultusunda gitmeye çalışmıştır (C.A. 17/5/1926; 19.34..3.; C.A. 5/9/1926; 20.57..4.; C.A. 25/10/1927; 26.58..17; C.A.23/5/1934; 45.35..5; C.A.14/7/1934; 261.759..10; Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,1981; 271-297; Soysal,1989; 309-319; Steinbach,1996: 148; Steinbach,1996:148; Oran, 2001: 361).

Atatürk Dönemi'nde İran ile Türkiye arasında posta ve telgraf, ikamet ve suçluların iadesi anlaşmalarının görüşülmesi başlatılmış ve bu iş için Tahran Elçisi Memduh Şevket'in temsilcisi ve Elçilik Müsteşarı Vasfi Bey müşavir sıfatıyla görevlendirilmiştir. 1932 yılında bu antlaşmaya ek olarak yine suçluların iadesi konusunda hazırlanan modüs vivendi projesi onaylanmıştır (C.A. 17/10/1926; 21.64..9; C.A. 2/11/1932; 31.68.12).

1926 yılında Türkiye ile İran arasında imzalanan güvenlik ve dostluk antlaşmasının devam edebilmesi için 1928 yılında her iki ülke tarafından tekrardan

oluşturulan protokolünün görüşme ve imzası için Moskova Büyükelçisi Tevfik Bey görevlendirilmiştir (C.A. 22/7/1928; 29.45.17).

Türkiye-İran sınırında Atatürk Dönemi'nde zaman zaman sınır ihlalleri meydana gelmiştir. 1928 yılında İran'ın Kotür nahiyesinden gelen 60 kadar eşkıya Saray kazasının Karahisar köyünü basarak 1000 koyunu İran'a kaçırmıştır. Bu olayların durmaması sonucunda 1928 yılında çoğalan hudut tecavüzüne karşı İran Hükûmeti nezdinde Türk Hükûmetince girişimlerde bulunulmuştur. Ayrıca sınır ihlallerinin bir diğer konusunu da göçerler oluşturmuştur. 1932 yılında İran hududundan Türkiye'ye giren göçerler tekrar dışarıya çıkartılmıştır. Bu tür sınır hadiseleri daha sonraki dönemde de peyder pey devam etmiştir; örneğin; 1943'lü yıllarda İran hudut köylerinden gelen Şeyh Abdülkadir'in Türkiye'nin sınır bölgelerinden hırsızlık yapması, yine aynı tarihlerde İranlı kaçakçıların Doğu Beyazıt'ın Kızılkaya, Zorava köylerinden hayvan çaldıkları ve silahlı çatışmaya girmeleri ve İranlı kaçakçıların Yüksekova'nın Lenbe köyünden hayvan gasb etmeleri gibi (C.A. 20/11/1928; 261.755..15; C.A.29/11/1928; 261.755..18; C.A.8/8/1932; 261.757..24; C.A.22/3/1943; 262.763..40; C.A. 21/12/1943; 262.763..45; C.A.5/1/1944; 262.763..46; Grothusen,1985: 98-104).

Türkiye-İran arasındaki sınır meselesi bir anda çözülememiş ve birkaç yıl devam etmiştir. 1929 yılında Tahdit ve Sınır Komisyonu'nun Türk heyetinden Müşfik Selami Bey'in yerine eski Moskova Büyükelçiliği Müsteşarı Nurettin Ferruh Bey görevlendirilmiştir. Komisyonların çalışmaları sonunda 1929 yılında uzlaşma ve hakem anlaşması yapılması için Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmiştir. İran'da hudut komisyonunda görüşmeler her ne kadar kesintiye uğrasa da daha sonra tekrar görüşmelerin başlaması sonucunda Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüşdü başkanlığında bir heyet Tahran'a gitmiş ve 1932 yılında Türkiye ile İran Hükûmeti arasında Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Muahedesi imzalanmıştır. Böylece 1926 yılında imzalanan dostluk ve saldırmazlık antlaşması da yenilenmiştir. Türkiye-İran dostluğunun devam ettiğine dair, Moskova'daki İran Elçiliği gazetelere bildiriler dahi vermiştir. Bu tarihten sonra çıkan anlaşmazlıklar için de Bakü'de toplanan Türkiye-İran Daimi Hudut Komisyonunca hazırlanan protokol projesinin imzası için 1934 yılında Tahran Büyük Elçisi Mehmet Enis'e yetki verilmiştir. Zaman içinde İran sınırında Mazbişo mıntıkasından doğan ihtilafın çözümü için hazırlanan protokolde değişiklik yapılmak istenmiş ve 1936 yılında değişiklik yapılmıştır (C.A. 9/10/1929; 5.50..6.; C.A.20/11/1929; 6.56..6.; C.A.30/12/193; 24.81..20; C.A.27/4/1932; 27.30..2-3; C.A.2/11/1932; 31.68..10; C.A. 29/12/1934; 50.88..17; C.A. 30/4/1936; 64.36..15; C.A.27/8/1929; 230.547..4; C.A. 6/9/1930; 248.675..17; Soysal, 1991: 127).

Türkiye ile İran arasındaki sınır meseleleri 1926 yılından 1937'ye kadar devam etmiştir. Bu hep aynı yerdeki sınır meseleleri olmayıp çeşitli zamanlarda çeşitli yerlerdeki sınır ihlallerinden ortaya çıkan meselelerden kaynaklanmıştır.

Türkiye-İran arasında hudut mıntıkasının emniyeti ve adı geçen bölgede çıkan olay ve ihtilafların tesviyesine ait sözleşmenin imzalanabilmesi için bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Yine 1937 yılında Türkiye'nin İran sınırındaki hatlarının düzeltilmesine dair anlaşmanın imzalanabilmesi için kanun tasarısı hazırlanmıştır. İran-Türkiye Yüksek Hudut Komisyonu'nun Trabzon'da 1938'de, Hoy'da 1940'da ve Van'da 1951'de toplantılar yapmıştır (C.A. 0/5/1937; 75.42..8; C.A. 23/12/1937; 81.105..10; C.A.20/6/1938; 83.53..18; C.A.28/9/1940; 92.95..6; C.A.14/12/1951; 127.91..9).

İran'da Türk nüfusu Türklerin bölgeye gelmesinden itibaren hep etkin olmuş ve devletin tüm kademelerinde yer almıştır. Buradaki Türk nüfusu için Osmanlı Devleti ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti herhangi bir mücadeleye girmemiştir. İran'daki bu yapı Rıza Şah Pehlevi'nin yönetime gelmesi ile beraber değişme eğilimine girmiştir. İran'da Acemlerden sonra nüfusun çoğunluğuna Türkmenler sahip olmuştur. Hatta İran'da 10 milyon Sünni nüfusun 9 milyonunu Türkler oluşturmuştur. Ülkede Türkmenler, Kaçarlar, Dulkadiroğulları, Avşarlar, Urumlular, Afganistan menşeyli Belücler ve bunlara ilaveten 25 milyonu geçen Azerbaycan Türklerinin toplamı nüfusun % 40'ını teşkil etmiştir. İran ülke içerisindeki Azerbaycanlıları İranlaştırma faaliyetlerine girişmiş ve 1932 yılına gelindiğinde ülkede artık Doğu ve Batı Azerbaycan diye iki eyalet oluşturulmuştur (C.A. 10/1/1926; 260.753..44; C.A.15/8/1932; 261.757..25). İran etnik yapının yanında din olarak da Müslümanlığın dört hak mezhebinden farklı Şii mezhebine bağlanmıştır. İran'da nüfusunun büyük bölümü, hatta Azeri Türkleri de bu mezhebe dâhil olmuştur (Çaşın, 1995: 31).

Pehlevi bir taraftan İran'da Türk nüfusunu asimile etmek isterken, diğer taraftan Türk nüfusunun ve Türkiye'nin etkisini kırmak için Kürtleri desteklemiş, hatta bölgede bir Kürt devletinin kurulmasını istemiştir. Bu dönemde meydana gelen 1925 Raman, Recko, Şeyh Sait, 1926 Koçuşağı, Ağrı, 1928 Sason, 1930 Zeylan Deresi ve Şemdinli olaylarında Türkiye aleyhtarı politika izlemiştir. İran Hükûmeti'nin İran içindeki Ermeni göçmenleri 1925 yılında Türkiye sınırına yakın köylere yerleştirmeye başlamıştır. İran Hükûmetinin T.C. vatandaşlarını ülkedeki karışıklıkları öne sürerek 1925 yılında pasaportlu ve pasaportsuz sınırlarına sokmadığı gibi ihracatını da yasaklamıştır. Hükûmet bununla da kalmayarak Türklere türlü zorluklar çıkartmış, Türkiye'deki Şükkak Kürt Aşireti Reisi Simko Ağa'ya hediyeler göndererek yanlarına çekme teşebbüsünde bulunmuştur. İran bu hareketleri yaparken İngilizlerle işbirliği içine girmiş ve İngilizler Revandızla Akre'de askerî kuvvetler bulundurmıştır. Bu süreç devam ederken 1930'lu yıllarda Kürt aşiret reisi Halit ağa ile maiyeti sınıra yakın bir yer olan Kire'ye yerleştirilmiştir (C.A. 13/4/1925; 260.753..6; C.A.2/4/1925; 260.753..4; C.A.25/3/1925; 260.753..2; C.A.31/7/1930; 261.756..17).

Türkiye Cumhuriyeti Atatürk Dönemi'nde bulunduğu coğrafyada güçlü bir konumda olduğundan hem doğusundaki hem de batısındaki devletlerin yakın takibi altında kalmıştır. Türkiye'nin Sovyetler, İran ve Bulgaristan ile olan ilişkilerine dair Yugoslavya Ataşemiliteri rapor düzenleyerek ülkesine göndermiştir. Batı'da Evening Standard gazetesinde çıkan bir makalede İran Şahı'nın Türkiye'yi ziyaretinden sonra meydana gelecek siyasi durumdan endişe ile bahsedilerek inşa edilen demiryolunun İran demiryoluyla bağlanacağı endişesi yer almıştır. Doğu'da ise İran-Afgan sınır meselesinin çözümü Türkiye'nin hakemliğine bırakılması önemli bir gelişmedir. Ayrıca İran Japonya'daki menfaatlerinin Türkiye tarafından korunması için Türkiye'ye teklifte bulunmuştur. Türkiye ise İran'ın da Cemiyet-i Akvam'a üye olabilmesi için gayret göstermiştir. Bu amaçla Tahran Büyükelçisi İran'da yetkililerle bir dizi görüşmelerde bulunmuş, hatta Türkiye'nin, İran'ın Cemiyet-i Akvam'a üyeliği konusunda sözlü teminat dahi vermiştir. Yine 1936 yılında Amerikan basınının giderek Şah'ın şahsiyeti aleyhine yaptığı yayın üzerine, İran Amerika'daki konsoloslarını geri çağırması ve Amerika'daki İranlıların Türk sefaretlerince korunacağını belirtmiştir (C.A. 29/4/1936; 261.761..3; C.A.21/3/1926; 12.71..45; C.A.29/3/1926; 12.71..58; C.A. 29/4/1942; 262.763..32; C.A.4/8/1934; 261.759..12; C.A.24/1/1935; 261.759..19; C.A.9/1/1928; 101.654..27; Soysal, 1991;127; Sander, 1998; 219-240; Hale, 2000; 54-57; **X. Türk Tarih Kongresi**, 1988; 131-157).

Avrupa'da giderek Almanya ve İtalya'nın silahlanmaya başlayarak Birleşmiş Milletler kararlarını hiçe saymaları, Balkan ve Orta Doğu ülkelerini tedirgin etmeye başlamıştır. Bu dönemde bölgede güçlü durumda bulunan Türkiye'nin önderliğinde Orta Doğu'da yakınlaşma ve işbirliği çalışmaları başlatılmıştır. Bunun sonucunda Türkiye-İran-İrak arasında Cenevre'de üçlü olarak imza edilecek Misak Projesi şekillendirilmiştir. İran Şahı bu dönemde Atatürk, Türkiye ve Türk milleti lehine önemli demeçler vermeye başlamıştır. Bu gelişmelerin ardından 1937 yılında Türk-İran Dostluk Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşmadan ayrı, aynı yıl İran ile Adli Sözleşme ile suçluların iadesine dair iki anlaşma daha yapılmıştır. Atılan bu önemli adımların ardından Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında dostluk ve aldırılmazlık antlaşması Sadabat Sarayı'nda gerçekleşmiş ve bu antlaşmaya Sadabat Paketi denmiştir. Bu antlaşma ile Türkiye Doğu'dan gelebilecek bir tehlikenin önüne geçmiştir. (C.A. 28/9/1935; 261.760..10; C.A.5/11/1936; 261.761..9; C.A.27/11/1937; 261.762..14; C.A. 1/12/1937; 80.98..13; C.A.0/5/1937; 75.42..9;C.A. 0/5/1937; 75.42..12).

C. Türkiye İran Ekonomik İlişkileri

Türkiye ile İran arasında ilk ticari ilişkiler Cumhuriyetin kuruluşu ile beraber başlamıştır. Trabzon ile Tebriz arasındaki Transit Ticaretini kolaylaştırmak için Trabzon ile Erzurum'daki askeriye ait depoların Gümrük idaresine teslimi yapılmıştır. İran'la yapılacak olan ticaret anlaşması sonuçlanıncaya kadar 1926

yılında geçici bir ticaret anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşma daha sonra birkaç kez daha muhtelif süreler için uzatılmıştır (C.A. 5/10/1924; 11.47..11; C.A.16/5/1926; 19.34..2; C.A.24/11/1926; 21.72..14; C.A.11/5/1927; 24.30..16; C.A. 23/11/1927; 26.64..18; C.A.28/5/1928; 29.34..7).

1928 Yılında Türkiye ile İran Hükûmeti arasında bir ticaret ve ikamet anlaşması imzalanması için görüşmelerde bulunmak üzere Tahran Büyükelçi ve müsteşarına yetki verilmiştir. 1932 yılına kadar devam eden ikili görüşmeler sonunda iktisadi komisyon Ankara'da toplanarak ikili sözleşme imzalamıştır. Süreç içerisinde İran Hükûmeti ile kurulacak İktisadi Komisyon'un Tahran'da toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun akabinde İran Hükûmeti'yle anlaşma imzalayıp görüşmelerde bulunmak üzere Cemal Hüsnü başkanlığında bir heyet İran'a gönderilmiştir. İran'la yapılan Ticaret Anlaşması sonrasında Türkiye ile İran arasında karşılıklı ticari ilişkiler başlatılmıştır. Türkiye'de İnhisar Umum Müdürlüğü'nün İran'dan alacağı 100.000 kilo tömbekinin yurda sokulmasına izin verilmiştir (C.A. 22/7/1928; 29.46..8; C.A. 2/6/1934; 45.40..1; C.A. 19/12/1932; 32.77..3; C.A. 25/9/1936; 68.77..11; C.A.20/4/1935; 53.29..7).

Türkiye, İran ile Ticaret ve Serbest Dolaşım Anlaşması'nın tasdiki hakkında kanun tasarısı hazırlayarak yasalaştırmıştır. Bunun için her iki ülke arasında şu anlaşmalar imzalanmıştır; Türkiye-İran sınırında kurulan Türk ve İran gümrüklerinin faaliyetini tespit eden anlaşma, Türk-İran Transit Anlaşması, Hava Sahası Sözleşmesi, Telefon ve Telgraf Anlaşması (C.A. 0/5/1937; 75.41..18; C.A.0/5/1937; 75.41..19; C.A. 0/5/1937; 75.42..4; C.A. 0/5/1937; 75.42..10; C.A.0/5/1937; 75.42..11).

Suriye, İran ve Irak Hükûmetlerinin de katılımıyla toplanacak hudut sağlık konferansına Türkiye'de katılma kararı almıştır. Daha sonraki süreçte Türkiye-İrak-Suriye ve İran arasında 1938 yılında baytari sözleşme projesi parafede edilmiştir. Tahran'da imzalanan Veteriner Anlaşması'na göre Gürbulak'ta inşa ettirilecek Gümrük binasının karantina mevkiine ait olan kısmının Türkiye tarafından yapılmasına karar verilmiştir. İran Hükûmeti ile veraset işlerinin tanzimi için müzakereler yapılması ve bu konuda hazırlanacak anlaşmanın imzası hususunda Hariciye Vekâleti'ne yetki verilmiştir (C.A. 6/9/1931; 23.63..5; C.A.5/5/1938; 83.38..18; C.A.3/12/1938; 85.101..2; C.A.19/10/1938; 230.547..13).

Erzurum'da İranlı Abdullahzade Rıza'nın takas tetkik heyetinden geçirilmeden İran'a sevk ettiği mazi ve aynı ülkeden getirilmiş kınalara ait işlemler sonuçlandırılmıştır. Macaristan ve Yugoslavya'dan İran Ordusu için satın alınıp memleketimizden transfer geçirecek olan katırları almak üzere Trabzon Limanına gelecek İran subay ve askerlerinin Türkiye'ye girebilmelerine, İran Hükûmetinin memleketimizden transit olarak geçirecekleri silah ve mühimmatın naklinde kullanacakları kamyonların ışıklarını yakmalarına izin verilmiştir (C.A. 11/10/1940; 92.98..12; C.A. 25/5/1939; 87.47..6; C.A.30/12/1940; 93.120..8).

İran böyle bir durumda Türkiye ile dostluğuna önem vermiş ve her iki ülke arasında Türkiye-İran arasında Güvenlik ve işbirliği anlaşması imzalanmış, sonraki süreçte bu anlaşma yenilerek her iki ülke tarafından teyit edilmiştir. Atılan adımlara ilaveten daha sonraki dönemde Eğitim ve kültürel konularda İran ile Türk Murahhas Heyeti arasında önemli yazışmalar yapılmıştır (Kürkçüoğlu, 1978; 75-91; C.A. 31/3/1937; 261.761..19).

SONUÇ

Orta Doğu'da Türkiye'nin problemi olduğu ülkelerden biri İran olmuştur. 1924-1925'ten 1979 yılına kadar İran'da yönetimi ellerinde bulunduran Pehleviler Türkleri baskı altında tutmuş ve asimile etmeye çalışmıştır. Bu süreç içinde Türkler için anadilinde eğitim ve öğretim, basın ve yayın yasaklanmış, devlet teşkilatında ve orduda yüksek kademelerdeki makamlara getirilmemiş, dışışleri kadrosundan teker teker ayıklanmışlardır. Türklere artık sadece zararsız din adamları olabilme hakkı verilmiştir. Bu dönemde İran zaman zaman Kürt kartını oynayarak Türkiye'yi zor duruma düşürmeye çalışmak için Türkiye'nin sınır bölgelerinde Kürt isyanlarına yataklık veya destek olmuştur (Baca, 1995: 343).

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı ile beraber İran Türkiye'yle ilişkilere önem vererek dostane bir tavır sergilemeye çalışmıştır. Ancak İran içerisindeki siyasal gelişmeler ve Batılı devletlerin Türkiye üzerindeki oyunları gereği bir dönem hem 1924-1932 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Kürt isyanları, hem de Türkiye- İran arasındaki sınır meseleleri nedeniyle Türkiye- İran arasındaki dostluk zedelenir gibi olmuştur. Fakat bu süreç uzun olmamıştır. İran Birleşmiş Milletlere üye olarak Türkiye ile beraber demokratik ülkelerin yanında yer almıştır. Türkiye- İran arasında başlayan bu siyasal dostluk gelişerek Türkiye'nin önderliğinde 1937 yılında Sadabad Paketi'nin temelini oluşturmuştur.

Atatürk Dönemi'nde İran Türkiye'ye devamlı büyük bir önem vererek siyasal, ekonomik, ticari, kültürel ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin devlette ve sosyal alanda yeniden yapılanma süreci olmuştur. Bu nedenle Türkiye de İran'la siyasal, ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerini yapılandırmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Alkan, M. Nail, (1995), "İran'ın Batı ile İlişkileri", **Avrasya Dosyası- İran Özel Sayısı**, C.2

Armaoğlu, Fahir, (1984), **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984.

Baca, Muzaffer, (1995), "Türkiye'nin Güvenlik Çemberi", "Türk Dış Politikası", **Yeni Türkiye** 3, S.3.

Çaşın, Mesut, (1995), “İran Silahlı Kuvvetleri”, **Avrasya Dosyası**, İran Özel Sayısı, C.2,S.1.

Cumhuriyet Arşivi, 5/11/1922, Dosya: 4372, Yer No: 260.752..2.

-----, 31/7/1924, Dosya: 43710, Yer No: 260. 752. 10.

-----, 9/11/1925, Dosya: 43760, Yer No: 260.753..41.

-----, 28.06.1921, Dosya 437-1,30.,18.1, Yer No:3.26.20.

-----, 7/1/1924, Sayı: 104, Yer No: 8.44..7.

-----, 14/3/1923, Dosya: 4375, Yer No: 260.752..5.

-----, 17/5/1926, Sayı: 3623, Yer No: 19.34..3.

-----, 5/9/1926, Sayı: 4083, Yer No: 20.57..4.

-----, 25/10/1927, Dosya: 416-2, Yer No: 26.58..17.

-----, 23/5/1934, Dosya: 239-72, Yer No: 45.35..5.

-----, 14/7/1934, Dosya: 437225, Yer No: 261.759..10.

-----, 17/10/1926, Dosya: 437-6, Yer No: 21.64..9.

-----, 2/11/1932 Sayı: 13436 Yer No: 31.68..12.

-----, 22/7/1928, Dosya: 437-7, Yer No: 29.45..17.

-----, 20/11/1928, Dosya: 437123, Yer No: 261.755..15.

-----, 29/11/1928, Dosya: 437124M, Yer No: 261.755..18.

-----, 8/8/1932, Dosya: 437193, Yer No: 261.757..24.

-----, 22/3/1943, Dosya: 437344, Yer No: 262.763..40.

-----, 21/12/1943, Dosya: 437349, Yer No: 262.763..45.

-----, 5/1/1944, Dosya: 437350, Yer No: 262.763..46.

-----, 9/10/1929, Sayı: 8440, Yer No: 5.50..6.

-----, 20/11/1929, Dosya: 437-11, Yer No: 6.56..6.

-----, 30/12/1931, Sayı: 12078, Yer No: 24.81..20.

-----, 27/4/1932, Sayı: 12665, Yer No: 27.30..2-3.

-----, 2/11/1932, Sayı: 13434, Yer No: 31.68..10.

-----, 29/12/1934, Sayı: 2/1781, Yer No: 50.88..17.

-----, 30/4/1936, Dosya: 416-4, Yer No: 64.36..15.

- , 27/8/1929, Dosya: 4164, Yer No: 230.547..4.
- , 6/9/1930, Dosya: 431191, Yer No: 248.675..17.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6636, Yer No: 75.42..8.
- , 23/12/1937, Sayı: 2/7902, Yer No: 81.105..10.
- , 20/6/1938, Sayı: 2/9018, Yer No: 83.53..18.
- , 28/9/1940, Dosya: 416-6, Yer No: 92.95..6.
- , 14/12/1951, Dosya: 77-1302, Yer No: 127.91..9.
- , 10/1/1926, Dosya: 43763, Yer No: 260.753..44.
- , 15/8/1932, Dosya: 437194, Yer No: 261.757..25.
- , 13/4/1925, Dosya: 43725, Yer No: 260.753..6.
- , 2/4/1925, Dosya: 43723, Yer No: 260.753..4.
- , 25/3/1925, Dosya: 43721, Yer No: 260.753..2.
- , 31/7/1930, 437159, Yer No: 261.756..17.
- , 29/4/1936, Dosya: 437253, Yer No: 261.761..3.
- , 21/3/1926, Dosya: 1147, Yer No: 12.71..45.
- , 29/3/1926, Dosya: 1160, Yer No: 12.71..58.
- , 29/4/1942, Dosya: 437336, Yer No: 262.763..32.
- , 4/8/1934 Dosya: 437227, Yer No: 261.759..12.
- , 24/1/1935, Dosya: 437234, Yer No: 261.759..19.
- , 9/1/1928, Dosya: 89B77, Yer No: 101.654..27.
- , 28/9/1935, Dosya: 437246, Yer No: 261.760..10.
- , 5/11/1936, Dosya: 437259, Yer No: 261.761..9.
- , 27/11/1937, Dosya: 437284, Yer No: 261.762..14.
- , 1/12/1937, Sayı: 2/7765, Yer No: 80.98..13.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6637, Yer No: 75.42..9.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6640, Yer No: 75.42..12.
- , 5/10/1924, Dosya: 133-34, Yer No: 11.47..11.
- , 16/5/1926, Sayı: 3622, Yer No: 19.34..2.
- , 24/11/1926, Sayı: 4391, Yer No: 21.72..14.

- , 11/5/1927, Yer No: 24.30..16.
- , 23/11/1927, Sayı: 5869, Yer No: 26.64..18.
- , 28/5/1928, Sayı: 6672, Yer No: 29.34..7.
- , 22/7/1928, Dosya: 437-8, Yer No: 29.46..8.
- , 2/6/1934, Dosya: 437-13, Yer No: 45.40..1.
- , 19/12/1932, Sayı: 13607, Yer No: 32.77..3.
- , 25/9/1936, Dosya: 238-276, Yer No: 68.77..11.
- , 20/4/1935, Sayı: 2/2371, Yer No: 53.29..7.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6626, Yer No: 75.41..18.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6627, Yer No: 75.41..19.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6632, Yer No: 75.42..4.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6638, Yer No: 75.42..10.
- , 0/5/1937, Sayı: 2/6639, Yer No: 75.42..11.
- , 6/9/1931, Sayı: 11703, Yer No: 23.63..5.
- , 5/5/1938, Dosya: 436-10, Yer No: 83.38..18.
- , 3/12/1938, Dosya: 437-18, Yer No: 85.101..2.
- , 19/10/1938, Dosya: 41612M, Yer No: 230.547..13.
- , 11/10/1940, Dosya: 172-105, Yer No: 92.98..12.
- , 25/5/1939, Sayı: 2/11078, Yer No: 87.47..6.
- , 30/12/1940, Dosya: 437-19, Yer No: 93.120..8.
- , 31/3/1937, Dosya: 437269, Yer No: 261.761..19.

Giritli, İsmet, (1978), **Kara Altın Kavgası: Petrol ve Politika**, İstanbul.

Göğler, Erdoğan, (1967), **Petrol Hukuku**, Ankara.

Gresh, Alain-Dominique, Vidal, (1991), **Ortadoğu Mezapotamya'dan Körfez Savaşı'na**, Çev.: Hamdi Türe, Alan Yay., İstanbul 1991.

Grothusen, K. Detler, (1985), Südosteuroopa- Handbuch, **Band IV Türkiye**, Göttingen.

Hale, William, (2000), **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev.: Petek Demir, Mozaik Yay., İstanbul.

Hopkirk, Peter, (1994), **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev.: Mehmet Harmancı, Yeniüzyıl Yay.

Kocaoğlu, A. Mehmet, (1996a), "Petrolün Kuzey Irak'ın Oluşumunda Oynadığı Rol", **Avrasya Dosyası, Kuzey Irak Özel Sayısı**, C. 3, Mart.

-----, A. Mehmet, (1996b), **Petro-Strateji**, Harb Akademileri Yay., İstanbul.

-----, (1995); "İran, Kürtçülük ve PKK", **Avrasya Dosyası**, C. 2, S. 1, Ankara.

Koçak, Arif, (1976), **Tarihte Türk-İran İlişkileri**, İnkılap Yayınları, Ankara.

Kürkçüoğlu, Ömer, (1978), **Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926**, Ankara SBF Yay.

Oberling, Pierre, (1987), **Atatürk ve Rıza Şah, I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu 21-23 Eylül 1987**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.

Oran, Baskın, (2001), **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, C. I, İstanbul.

Ortadoğu'nun Tarihi Gelişimi, (1992), Harp Akademileri Komutanlığı Yay., İstanbul.

Sander, Oral, (1998), **Siyasi Tarih, 1918-1994**, 7.Baskı, İmge Yay. Ankara.

-----, (1998), **Türkiye'nin Dış Politikası**, 2. Baskı, Ankara.

Soysal, İsmail, (1991), **Atatürk Döneminde Yapılan Siyasal Andlaşmaların Özelliği**, Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül, Ankara.

-----, (1989), **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C.1, (1920-1945) Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara.

Steinbach, Udo, (1996), "Die Türkei im 20. Jahrhundert, Schwieriger Partner Europas", **Bergisch Gladbach**, Verlag: Lübbe, Gladbach.

"Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1980)", (1981), SBF Yay., **A.Ş. Esmer'e Armağan**, Ankara.

X. Türk Kongresi, (1988), "1937 Sadabat Paketi", **1988 Bildiriler**, Ankara, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul.

